

σιέστερα στην παλιά αγορά ο Τίτος Φλάβιος Πάνταινος. Ο άμεσος συνεχιστής του ανοικοδομητικού έργου του Αδριανού, ο αθηναίος Ηρώδης Αττικός, χάρισε στην Αθήνα το στάδιο με μαρμάρινα εδώλια και το εξ ίσου πολυδάπανο ωδείο της νότιας πλαγιάς της ακρόπολης με την εβένινη οροφή, την οποία με θαυμασμό αναφέρει ο Φιλόστρατος (Βίοι σοφ. 2, 1, σελ. 551). Η εποχή του Ηρώδη Αττικού συμπίπτει με τη βασιλεία του Αδριανού, του Αντωνίνου και του Μάρκου Αυρηλίου. Είναι η δεύτερη χρυσή εποχή της Αθήνας· η αρχιτεκτονική και οι εικαστικές τέχνες άνθισαν για μια ακόμη φορά και παράλληλα η Αθήνα έγινε πνευματικό κέντρο εφάμιλλο της Ρώμης, ενώ η Αλεξάνδρεια, που είχε παλαιότερα την υπεροχή, ήρθε σε δεύτερη μοίρα μαζί με την Πέργαμο, τη Σμύρνη, την Αντιόχεια, την Έφεσο και τη Ρόδο. Στις φιλοσοφικές της σχολές φοιτούσαν νέοι από όλον τον κόσμο. Το ωδείο της αγοράς (του Αγρίππα) ανοικοδομήθηκε κατά τα μέσα του 2. αι. και η κυριότερη αίθουσά του, η προοριζόμενη για μουσικά προγράμματα, όπως είπαμε, κατά την ανοικοδόμηση διαρρυθμίστηκε ως αίθουσα συνδιαλέξεων των εγχωρίων και των ξένων σοφιστών. Η θαυμαστή ζωτικότητα της πνευματικής Αθήνας των μέσων του 2. μ.Χ. αι. φαίνεται στους *Βίους των σοφιστών* του Φιλόστρατου· οι περισσότεροι από τους “σοφιστές” αυτούς ήταν ασιάτες που σπουδασαν και διακρίθηκαν στην Αθήνα (πολλοί μαθητές του Ηρώδη και άλλοι στενοί φίλοι του που τον τιμούσαν ως την ψυχή της τότε πνευματικής Αθήνας). Στις “σχολές” των Αθηνών και της Ρώμης υπήρχαν έδρες φιλοσοφίας και ρητορικής μισθοδοτούμενες από το αυτοκρατορικό ταμείο και μόνιμος ήταν ο ανταγωνισμός για την κατάκτηση των εδρών αυτών. Υπήρχαν όμως και ικανοί καθηγητές μισθοδοτούμενοι από την πόλη της Αθήνας και άλλοι ιδιωτικοί, αμειβόμενοι από τους μαθητές τους· πλην της ρητορικής και της φιλοσοφίας μπορούσε κανείς να σπουδάσει στην Αθήνα ιατρική, νομικά, μαθηματικά και αστρονομία. Ο στόμφος και η επίδειξη ήταν μόνιμο γνώρισμα των σοφιστών, ιδίως των ασιατών, τον

καιρό των Αντωνίνων: έρχονταν στις σχολές τους με πολυτελή αμάξια, αργυροστόλιστα τα ίδια, καθώς και τα άλογα που τα έσυραν· φορούσαν φανταχτερές, χρυσοϋφαντες ενδυμασίες και οργάνωναν πολυδάπανα γεύματα. Σ' αυτή την εποχή επισκέφθηκε την Αθήνα ο Πausanías και περιέγραψε, πλην των μνημείων της κλασικής εποχής, τα οποία διατηρούσαν ακόμη τη λάμψη τους και για τα οποία περισσότερο ενδιαφέρονταν οι ξένοι επισκέπτες, και πολλά της σύγχρονης ακμής.

Στους επόμενους αιώνες, μέχρι τον 6., οπότε ο Ιουστινιανός έκλεισε τις φιλοσοφικές της σχολές, η Αθήνα, ήταν προορισμένη να ζει στη σκιά του επί Αντωνίνων μεγαλείου της.

Νικ. Παπαχατζής, “Πausanίου Ελλάδος Περιήγησις”,
Εκδόσεις: Εκδοτική, Αθήνα 1974, σελ. 10-11

Στράβων ο Γεωγράφος

Αποσπάσματα από το έργο του Στράβωνα “Γεωγραφικά” περιλαμβάνονται στις περισσότερες ενότητες του σχολικού εγχειριδίου.

Πρώτες πληροφορίες για το έργο του

Το μεγάλο ιστορικό έργο του Στράβωνα έχει χαθεί, μας σώθηκαν όμως τα δεκαεπτά βιβλία των “Γεωγραφικών” του. Τα δυο πρώτα βιβλία, στα οποία συζητά με προδρόμους του, όπως τον Ερατοσθένη, τον Πολύβιο και τον Ποσειδώνιο, για τα μαθηματικά στοιχεία της γεωγραφίας επιτρέπουν να διακρίνουμε ότι εκεί δεν ήταν πολύ δυνατός. Ήδη το γεγονός, ότι κάτω από την επίδραση της Στοάς ο Όμηρος είναι γι’ αυτόν αυθεντία, τον εμποδίζει να διεισδύσει πιο βαθιά. Το πολύ μεγαλύτερο τμήμα, το γεωγραφικό, για την Ευρώπη (3-10), την Ασία (11-16), και την Αφρική (17) στηρίζεται μόνο σε περιορισμένον βαθμό σε προσωπική εμπειρία του Στράβωνα, ο οποίος

οπωσδήποτε είχε ταξιδέψει αρκετά· τις πιο πολλές φορές εξαρτάται από τις πηγές του, ανάμεσα στις οποίες, εκτός από τους συγγραφείς που αναφέραμε, πρέπει να υπογραμμίσουμε τον Αρτεμίδωρο από την Έφεσο (11 βιβλ. *Γεωγραφούμενα*, γύρω στα 100 π.Χ.). Ο Στράβωνας γράφει απλά, χωρίς έντονη απטיκιστική τάση. Δεν είναι από καμιάν άποψη σημαντικός, και μολαταύτα πρέπει να είμαστε ευγνώμονες γιατί σώθηκε αυτή η γεωγραφία, που περιέχει πλούσιες ιστορικές πληροφορίες και διάφορες παρεκβάσεις.

A. Lesky, I.A.E.Λ., Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη,
Θεσ/νίκη 1990, σελ. 1214

Η αξία του έργου του “Γεωγραφικά”

α) Ιδεολογικές κατευθύνσεις στο έργο του

Το έργο του Στράβωνα είχε βέβαια σαφή στόχο όταν το έγραφε: σκόπευε σε μιας μορφής φιλοσοφία, δηλαδή μια συνολική εποπτεία του κόσμου που θα οδηγούσε τον αναγνώστη του στην αρετή και στη σοφία. Τίποτε πιο δύσκολο, τίποτε πιο κατορθωτό. Σπουδαία ώθηση στο έργο φαίνεται πως ήταν η *Ιστορία* του, που δε σώθηκε. Ενέπνευσε τον Στωικό φιλόσοφο της Αμασείας που είχε την ευκαιρία να διαγνώσει μέσα από τους ιστορικούς λαβυρίνθους πόσοι ηγέτες της ανθρωπότητας ατύχησαν ή καταστράφηκαν αγωγώγραφοι. Στα μέρη που βλέπει με τα μάτια του είναι ανεκτίμητος, όχι τόσο επειδή αποθησαυρίζει άγνωστα τοπία κατά τον τρόπο που μας συνήθισαν οι περιηγητές αργότερα, όσο επειδή βλέποντας έναν τόπο καταλαβαίνει καλύτερα όσα διάβασε γι’ αυτόν.

Ο Στράβων δεν είναι ο ιδεολογημένος Ρωμαίος πολίτης που τον παρουσιάζουνε. Είναι ένας κοσμοπολίτης Έλληνας του Πόντου, στο μεταίχμιο δύο βασιλείων, που ζει στον κόσμο του Ομήρου και των Αλεξανδρινών κατακτήσεων. Η ευμενής άποψή του για τους Ρωμαίους είναι αναμενόμενη, εξάλλου και η οικογένειά του έπαιξε το ρόλο της.

Η παιδεία του είναι καθαρά Ελληνική, και ο ψυχισμός του έχει πάρει κάτι από τη μυστικοπάθεια κάποιων βαρβαροφώνων προγόνων του. Είναι περήφανος που θεωρείται Στωικός φιλόσοφος. Είναι επίσης πρακτικός άνθρωπος, δεν πιστεύει και πολύ στις τελετουργίες, αν και είναι έτοιμος να παραδεχτεί το θαύμα. Μόνο που κατ' αυτόν φαίνεται ότι τον κόσμο κυβερνάει η Θεία Πρόνοια. Είναι πιο ορθολογιστής από τον μέσο όρο της εποχής του· πραγματικά ο Διόδωρος Σικελιώτης είναι το αντίστοιχό του στην ιστορία. Είναι πάντοτε περίεργος για παράξενες ή ιδιόσυστατες τεχνολογίες. Σημειώνει τον νερόμυλο, τον υδραυλικό κοχλία, άλλα υδραυλικά έργα και σημειώνει με επιμέλεια την άντληση του νερού στην Άραδο. Αριστοτελικός από μόρφωση και διστακτικός στον Πλάτωνα από χαρακτήρα, είναι ακριβώς ο τύπος του ενθέου γραμματικού που αποδελτιώνει δύο βήματα από τον τάφο του Μεγαλέξανδρου, σαφώς επηρεασμένος από το ιερατείο. Πλησιάζοντας την Αίγυπτο από τη Συρία, στο τέλος του έργου του, είναι σαφώς συγκινημένος. Η τελική εντύπωση που δημιουργεί με το έργο του είναι πως υπάρχει ένας κόσμος του πνεύματος, ελληνοκεντρικός, που οι Ρωμαίοι τον οργανώνουν καλύτερα από τους περασμένους. Εξάλλου είναι σαφές όταν μιλάει για ελληνικά μέρη και ασαφές όταν μιλάει για μακρινά μέρη - το αναφέρει και στις προγραμματικές του δηλώσεις.

Πάνος Θεοδορίδης, “Στράβων Γεωγραφικά” Τ. 14,

Εισαγωγή - Μετάφραση,

Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1994, σελ. 20-21

β) Επιστημονική εγκυρότητα του έργου του

Η κοσμογραφία τώρα του Στράβωνα, κάπου ταυτόσημη με του Ερατοσθένη, παρουσιάζει μιαν ιδιοτυπία. Μοναδικά σφάλματα, όχι δικά του αλλά της περιορούσας γνώσης, είναι ότι ο ήλιος κινείται γύρω από τη γη και μερικές γεωγραφικές ασύστατες ειδή-

σεις, όπως ότι η Κασπία δεν είναι λίμνη αλλά κόλπος (οι εκβολές του Βόλγα συσκότιζαν την πραγματικότητα). Ο Γεωγράφος πάντως, κι αυτό είναι το σημαντικό, πιστεύει ότι η γη είναι σφαιρική και ότι υπάρχει βαρύτητα. Μάλιστα συστήνει σε όσους δεν ξέρουνε αυτά τα απλά και υποτυπώδη πράγματα να πάνε σε οποιαδήποτε πρωτοβάθμια σχολή να τα μάθουν και μετά να ασχοληθούν με το έργο του. Τότε πώς είναι γενικά πιστευτό ότι οι άνθρωποι είχανε λησμονήσει αυτές τις θεωρίες, ειδικά τον μεσαίωνα, και περίμεναν όλοι τους Κοπέρνικους για να τις ανακαλύψουν; Η απάντηση νομίζω κρύβεται στον διαχωρισμό που κάνει ο ίδιος ο Στράβων ανάμεσα στην υδρόγειο και στην οικουμένη, δηλαδή την κατοικημένη περιοχή. Υδρόγειος είναι ακριβώς η γήινη σφαίρα που κατακυριεύεται από το νερό, τον Ωκεανό. Το μέρος που κατοικείται, κατά τον Γεωγράφο, είναι η οικουμένη, ένα τετράπλευρο σχήμα, ελαφρά φουσκωμένο στο μέσον του, σφαιροειδές, το μόνο που κατοικείται από ανθρώπους. Ασχολείται λοιπόν μόνον με αυτό. Αργότερα οι μεσαιωνικοί άνθρωποι, ειδικά και γενικά ανθρωποκεντρικοί, δεν ασχολήθηκαν με τίποτε άλλο.

Αλλά κατά τον Στράβωνα, απέναντι από τις ακτές της Ισπανίας και της Αφρικής, βρίσκονται, σε τεράστια απόσταση οι ακτές της Ινδίας. Ο Ερατοσθένης είχε μετρήσει την περίμετρο της γης και το μήκος της οικουμένης.

Ο Στράβων λοιπόν έρχεται στο αβίαστο συμπέρασμα, ότι οι ακτές της Ισπανίας και της Ινδίας απέχουν μεταξύ τους πάνω από εκατόν τριάντα χιλιάδες στάδια, επομένως χρειάζεται ένα ταξίδι έξι μηνών τουλάχιστον, με ούριο άνεμο, για ένα τυπικό σκάφος που διήνυε επτακόσια στάδια την ημέρα, προκειμένου να γεφυρώσει τις στεριές. Μήπως ακριβώς η εφεύρεση της καραβέλας, που μπορούσε ανέτως να καλύψει τα διπλάσια στάδια, σκάφος παντός καιρού, ενέπνευσε στον Κολόμβο την ιδέα ότι σε πολύ μικρότερο διάστημα θα μπορούσε να φτάσει στην Ινδία;

Το θέμα είναι γοητευτικό και μεγάλο, αν μάλιστα σκεφτούμε

την πελώρια απήχηση του Στράβωνα κυρίως στη γραμματολογία της Ανατολής και την ύπαρξή του σε κάθε σχεδόν μοναστήρι της Βυζαντινής χώρας. Πάντως η έκτη παράγραφος του τετάρτου κεφαλαίου του πρώτου βιβλίου του Στράβωνα, μια περίληψη του Ερατοσθένη, είναι ένας ταξιδιωτικός οδηγός για τον Κολόμβο. Όπως και να έχει, καθόλου δεν δικαιώνονται οι επιστήμονες που ασχολήθηκαν με τον Στράβωνα στη Δύση και τον θεωρούν όχι πολύ σημαντικό και κυρίως να μιλάει για κοσμογραφία υπό το κράτος γενικών εντυπώσεων. Δεν έχουνε λοιπόν θέση παρατηρήσεις του τύπου “ο Στράβων χρησιμοποιεί τον όρο σφαιροειδής με την τεχνική έννοια κι όχι με τη γεωμετρική. Τη σφαιρικότητα της γης, με τη σύγχρονη έννοια, φαίνεται ότι δεν την είχαν υποψιαστεί έως τον δέκατο έβδομο αιώνα!”. Όχι μόνο την είχαν υποψιαστεί, αλλά δούλευαν με βάση τόσο τη σφαιρικότητα της γης όσο και με τη δύναμη που αποκαλούσαν “*επί το μέσον φορά*”, που ήταν βέβαια η βαρύτητα. Ακόμη και την υπόθεση για άλλους κατοικημένους τόπους έκανε ο Γεωγράφος.

Εν τέλει δεν έχει τόση σημασία τι ακριβώς επρέσβευαν οι Έλληνες του παρελθόντος αλλά το ότι το επρέσβευαν επί εκατοντάδες χρόνια και ήταν μέρος της βασικής και εγκύκλιας εκπαίδευσής τους! Δηλαδή ο Στράβων μας διδάσκει μεταξύ άλλων ότι ο Ερατοσθένης, ο Ίππαρχος και, σε μικρότερη κλίμακα, ο Πυθαγόρας και ο Δημόκριτος, δεν αποτελούσαν αυτοτελείς και ξεχωριστές, απομονωμένες ιδιοφυΐες μέσα σε έναν αστερισμό κοινοτοπιών και σχηματικότητας, αλλά ήταν μέρη και μέλη του εκπαιδευτικού μηχανισμού ολόκληρου του αρχαίου κόσμου, πολλούς αιώνες μετά τη φυσική τους ακμή.

Του αυτού, σελ. 24-26

Τα περιεχόμενα στα “Γεωγραφικά” του Στράβωνα

ΤΩΝ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΑ

A

Η γεωγραφική πραγματεία δεν είναι εκτός φιλοσοφίας. Ο Όμηρος φαίνεται να γεωγραφεί παντού στο έργο του. Οι προηγούμενοι τη χρησιμοποίησαν ελλιπώς ή χωρίς σύστημα ή εσφαλμένα ή ψευδώς ή χωρίς να συμφωνούν μεταξύ τους. Κριτική και αποδείξεις ότι ο ίδιος κρίνει σωστά. Γενικές περιγραφές όλης της οικουμένης που δείχνουν με συντομία τα προβλήματα. Προσκόμιση αποδείξεων και βέβαιων γνώμών ότι σε μερικά μέρη γη και θάλασσα άλλαξαν θέση και ήρθαν η μια στη θέση της άλλης.

B

Στο δεύτερο βιβλίο παρουσιάζει λεπτομερώς τον Ερατοσθένη, κρίνει και ελέγχει όσα δεν αναφέρει ορθά ή όσα χωρίζει λάθος ή έχει απορρίψει. Συχνά χρησιμοποιεί τον Ίππαρχο, του οποίου αναφέρει πολλά χωρία. Στο τέλος, σύντομη έκθεση και κατά έναν τρόπο σύνοψη όλης της πραγματείας, δηλαδή της γεωγραφικής ιστορίας.

Γ

Λείπει

[Περιγραφή της Ιβηρίας]

Δ

Στο τέταρτο τα σχετικά με τη Γαλλία και Ιβηρία και όσα χωρίζουν από μέσα οι Άλπεις της Ιταλίας. Ανάμεσά τους, η Βρετανία και μερικά νησιά του Ωκεανού, όσα φαίνεται να κατοικούνται, χώρες και λαοί βαρβάρων που ζουν πέραν του Ίστρου.

E

Στο πέμπτο η Ιταλία από τους πρόποδες των Άλπεων έως τον Σικελικό πορθμό και τον Ταραντίνο κόλπο και τον Ποσειδωνιάτη.

Ανάμεσά τους, Βενετία, Λιγουρία, Πικηνόν, Τουσκία, Ρώμη, Καμπανία, Λευκανία, Απουλία και όσα νησιά στη θάλασσα βρίσκονται από τους Γενούσους έως τη Σικελία.

ΣΤ

Στο έκτο τα υπόλοιπα της Ιταλίας και εντός του Αδρία έως τη Μακεδονία. Εδώ, Απουλία, Καλαβρία και όσα είναι μέσα στον Ιόνιο κόλπο μαζί με τα κοντινά νησιά από τη Σικελία έως τα Κεραύνια, από το άλλο μέρος έως την Καρχηδόνα και τα εκεί νησιά.

Ζ

Στο έβδομο αναφέρει τα υπόλοιπα μέρη της Ευρώπης. Είναι δηλαδή τα μετά τον Ρήνο έως τον Τάναϊ και στην εκβολή της Μαιώτιδας λίμνης, και όσα είναι ανάμεσα στον Αδρία και στα αριστερά της θάλασσας του Πόντου, που ο Ίστρος περιορίζει προς νότο έως την Ελλάδα και την Προποντίδα. Ανάμεσα σε αυτές και όλη η Μακεδονία.

Η

Στο όγδοο μιλάει για Ευρώπη, τα υπόλοιπα της Μακεδονίας και όλη την Ελλάδα. Εδώ είναι αναλυτικός, επειδή η χώρα έχει πολλές μαρτυρίες. Εξακριβώνει και ξεκαθαρίζει αυτά τα μπλεγμένα και ανερμάτιστα που οι ποιητές και οι ιστορικοί έχουν πει για τις πόλεις της, ειδικά στον [ομηρικό] κατάλογο και σε πολλά ακόμη ποιητικά έργα.

Θ

Στο ένατο πάλι περί Ελλάδος και μια πανηγυρική περιγραφή των Αθηνών. Επίσης Βοιωτία και Θεσσαλία με την παραλία της.

Ι

Το δέκατο περιέχει Αιτωλία και τα παρακείμενα νησιά. Ακόμη όλη την Κρήτη την οποία μάλιστα περιγράφει λεπτομερώς. Διηγείται τους νόμους της, τα περί Κουρητών κι επιπλέον μιλάει για τους Ιδαίους δακτύλους, τη γένεσή τους εκεί, την αξία και τις τελετές τους· και τη γενιά του ο Στράβων τη συνδέει με την Κρήτη.

Το βιβλίο περιέχει και πολλά νησιά γύρω από την Κρήτη, όπως Σποράδες και μερικές από τις Κυκλάδες.

ΙΑ

Το ενδέκατο περιγράφει την Ασία. Αρχίζει από τον Τάναϊ στα βόρεια μέρη και χωρίζει την Ευρώπη από την Ασία. Περιέχει το βιβλίο τους λαούς που βρίσκονται από εκεί προς ανατολή και νότο, όπου και απλώνεται η Ασία. Είναι τα βάρβαρα έθνη μέσα στο βιβλίο, που κατοικούν το Καυκάσιο όρος, όπου Αμαζόνες, Μασσαγέτες, Σκύθες, Αλβανοί, Ίβηρες, Βακτριανοί, Κάσπιοι, Μήδοι, Πέρσες, οι δύο Αρμενίες ως τη Μεσοποταμία. Περιέχει επίσης Τρωγλοδύτες και Ηνίοχους (έτσι λέγονται αυτοί οι λαοί), Σκηπτούχους, Σοάνες, Ασσυρίους, Πολυφάγους, Ναβιανούς, Σιρακούς, Ταπύρους. Αναφέρει επίσης τον Ιάσονα, τη Μήδεια και τις πόλεις που έκτισαν. Μνημονεύει επίσης Ξέρξη, Μιθριδάτη και Αλέξανδρο του Φιλίππου.

ΙΒ

Το δωδέκατο περιέχει τα υπόλοιπα της χώρας του Πόντου και στη σειρά Καππαδοκία, Γαλατία, Βιθυνία, Μυσία, Φρυγία, Μαιονία και, πριν από αυτά, τη χώρα της Σινώπης, πόλης του Πόντου, την Ηράκλεια και την Αμάσεια. Ακόμη Ισαυρία, Λυκία, Παμψυλία, Κιλικία με τις κοντινές νήσους, βουνά και ποταμούς.

ΙΓ

Το δέκατο τρίτο περιέχει από την Ασία τα κάτω από την Προποντίδα, αρχίζοντας από την Κύζικο, και στη σειρά πιάνει όλη την παραλία και όποια νησιά υπάρχουν ανάμεσα. Επιμένει ιδίως στην Τροία, αν και είναι έρημη, επειδή ήταν φημισμένη και πολυθρύλητη από τον [Τρωικό] πόλεμο.

ΙΔ

Το δέκατο τέταρτο περιέχει τις Κυκλάδες νήσους και την αντίπερα χώρα, όπου η Παμψυλία, Ισαυρία, Λυκία, Πισιδία, Κιλικία, έως τη Σελεύκεια της Συρίας και την Ασία που τη λένε Ιωνία.

ΙΕ

Το δέκατο πέμπτο περιέχει Ινδία και Περσία.

ΙΣΤ

Το δέκατο έκτο περιέχει τη χώρα των Ασσυρίων, όπου Βαβυλών και Νίσιβις, πολύ μεγάλες πόλεις, την Αδιαβηνή και τη Μεσοποταμία, όλη τη Συρία, τη Φοινίκη, την Παλαιστίνη, όλη την Αραβία και τα μέρη όπου γειτονεύει η Αραβία με την Ινδία, τη χώρα των Σαρακηνών, που αποκαλεί Σκηνίτιδα, και όλη τη χώρα που βρίσκεται δίπλα στη Νεκρά και στην Ερυθρά θάλασσα.

ΙΖ

Το δέκατο έβδομο περιέχει όλη την Αίγυπτο και όλη την Λιβύη.

Του αυτού, σελ. 30-37

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πέρα από τα βασικά βιβλία, που περιλαμβάνονται στη βιβλιοθήκη του φιλολόγου, τα επόμενα βιβλία βοηθούν στη θεματογραφία του μαθήματος:

- Θεοδοσίου Β. Βενιζέλου, *Περί του ιδιωτικού βίου των αρχαίων Ελλήνων*. Αθήναι, 1873. Ανατύπωση: Αθήνα 1995, Εκδόσεις Δημιουργία.
- Μ.Μ. Austin - Ρ. Vidal - Naquet, *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1998, Εκδόσεις Δαίδαλος.
- Claude Mossé, *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1991, Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Κ.Μ. Kolobova - Ε.Λ. Ozereckaja, *Η καθημερινή ζωή στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 1987, Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Anastasia Pekridou Corecki, *Η μόδα στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1993, Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Max Derruau, *Ανθρωπογεωγραφία*, Αθήνα 1987, Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης.
- Δημ. Καλλιγερόπουλος, *Η τέχνη της κατασκευής των αυτομάτων Ήρωνα του Αλεξανδρινού, Αυτοματοποιητική*, Αθήνα 1996, Έκδοση του συγγραφέα.
- Δημ. Καλλιγερόπουλος, *Μύθος και ιστορία της αρχαίας ελληνικής τεχνολογίας και των αυτομάτων*, Τόμοι 2, Αθήνα, 1998, Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Έργα και ημέρες στην Κρήτη. Από την προϊστορία στο μεσοπόλεμο. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Σειρήνια δείπνα. Ιστορία της διατροφής και της γαστρονομίας στην Ελλάδα. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Ιστορία του ελληνικού μπισκότου (διαχρονική εξέλιξη του διπυρρίτη άρτου), Εκδόσεις Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 2000.
- Φ. Μπροντέλ, *Μνήμες της Μεσογείου*, Αθήνα 1993, Εκδόσεις Νέα Σύνορα.

- Δημ. Κυρτάτας, Χλόη Μπάλλα, *Η μετάδοση της Γνώσης στην αρχαιότητα*, Αθήνα 2000, Εκδόσεις Νήσος.
- Ν. Μουτσόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού πολιτισμού*, Τ2, Αθήνα 2000, Εκδόσεις Αλέξανδρος.
- Jane Chrisholm, Lisa Miles, Struan Beid, *Εγκυκλοπαίδεια της αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα 2000, Εκδόσεις Άγκυρα.
- Η. W. Parke, *Οι γιορτές στην αρχαία Αθήνα*, Αθήνα 2000, Εκδόσεις Δαίδαλος.
- Τοπικά ημερολόγια π.χ. *Ημερολόγιο Κοζάνης*, *Λακωνικό Ημερολόγιο κ.ά.* (Το δεύτερο από τις Εκδόσεις Ιδιομορφή). ακόμη λευκώματα, π.χ. *Μόλυβος*, *Μήθυμνα κ.α.* Εκδόσεις Τοπίο.
- Σοφία Κανάκη - Πρωτόπαπα: *Φυσική - επιστημονική σκέψη στη φιλοσοφία της παιδείας των αρχαίων Ελλήνων*. Από τον Θαλή μέχρι τον Σωκράτη. Εκδ. Ελλ. Γράμματα.
- *Αθήναι: από την κλασική εποχή έως σήμερα*, 5ος αιώνας π.Χ. - 2000 μ.Χ., εκδ. Κόλινος.
- Χρήστος Λάζος, *Μηχανική και Τεχνολογία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1993, εκδ. Αίολος.
- Τεχνικό Μουσείο Θεσσαλονίκης - Εταιρεία Μελέτης Αρχαίας Τεχνολογίας - Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, *Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Μ. Β. Σακελλαρίου, *Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000.
- Μακεδονία, *4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών.
- Μακεδονία, *Ιστορία - Μνημεία - Μουσεία*, Εκδοτική Αθηνών.
- Jonathan Rutland - Bill Stallion, *Μια αρχαία ελληνική πόλη*, Εκδόσεις Καστούμε.
- Ι. Φωκά - Π. Βαλαβάνη, *Τα αγγεία και ο κόσμος τους*, εκδ. Κέδρος.
- Ι. Φωκά - Π. Βαλαβάνη, *Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία*, εκδ. Κέδρος.

- Ι. Φωκά - Π. Βαλαβάνη, *Περίπατοι στην Αθήνα και την Αττική, Τόποι, θεοί, μνημεία*, εκδ. Κέδρος.
- Ειρήνη Νάκου, *Ταξίδι στα αρχαία χρόνια*.
- Βίκυ Αγγελοπούλου, *Η Ακρόπολη και η ιστορία της*, Εκδόσεις Κέδρος.
- *Περίπατοι στον Παρθενώνα*, Έκδοση του Ιδρύματος Μελίνα Μερκούρη.
- Αικ. Τσοτάκου - Καρβέλη, *Εικονογραφημένο λεξικό της Ελληνικής Μυθολογίας*. Εκδόσεις Γνώση.
- Ε.Σ. Φλουρής, *Η αρχιτεκτονική της διδασκαλίας και η διαδικασία της μάθησης*, Αθήνα 1984, β' έκδοση 1992. Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Κ. Γιοκαρίνης, *Η τεχνική των ερωτήσεων στη διδακτική πράξη και την αξιολόγηση*, Δράμα 1988.
- Bloom B.S. e al., *Ταξινομία των διδακτικών στόχων*, τόμοι Α & Β, Θεσσαλονίκη 1991, Εκδόσεις Κώδικας.